

30-Sentyabr, 2026-yil

**FORS TARIXIY ROMANINING SHAKLLANISHIDA YEVROPA
ADABIYOTINING TA’SIRI**

Zilola Abdullayeva

2-kurs magistranti

Eronshunoslik va Afg‘onshunoslik oliy maktabi

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

+99894-601-52-86

zilolasena@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada XX asr boshlarida fors adabiyotida tarixiy roman janrining yuzaga kelishida Yevropa adabiyoti, xususan, fransuz tarixiy-sarguzasht romanining tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Dorilfunun atrofida shakllangan tarjimonlar muhiti, A.Dyuma va J.Morier asarlarining forschaga o‘girilishi hamda bu tarjimalarning ilk fors tarixiy romanlari poetikasiga ta’siri yoritiladi. M.B.Xusraviyning “Shams va Tug‘ro” hamda Sh.M.Nasriyning “Ishq va saltanat” romanlari misolida Yevropa namunasi va mumtoz fors qissachiligi an’anasining o‘zaro qorishuvi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, V.Skott va A.Dyuma modellari o‘rtasidagi farq hamda fors tarixiy romanining aynan Dyuma yo‘lidan borishi sabablari asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *fors tarixiy romani, Yevropa adabiyoti ta’siri, badiiy tarjima, Dorilfunun, A.Dyuma, V.Skott, tarixiy-sarguzasht roman, “Shams va Tug‘ro”, “Ishq va saltanat”, adabiy aloqalar.*

Аннотация: *В статье рассматривается роль европейской литературы, прежде всего французского историко-авантюрного романа, в становлении жанра исторического романа в персидской литературе начала XX века. Анализируется деятельность переводческой среды, сложившейся вокруг Дар уль-фунуна, переводы произведений А.Дюма и Дж.Мориера на персидский язык и их влияние на поэтику первых персидских исторических романов. На материале романов М.Б.Хосрави “Шамс и Тогра” и Ш.М.Насри “Любовь и власть” показано взаимодействие европейской модели и традиций классической персидской повествовательной прозы. Обосновывается, почему персидский исторический роман пошёл по пути Дюма, а не В.Скотта.*

Ключевые слова: *персидский исторический роман, европейское влияние, художественный перевод, Дар уль-фунун, А.Дюма, В.Скотт, историко-авантюрный роман, литературные связи.*

Abstract: *The article examines the role of European literature, above all the French historical adventure novel, in the formation of the historical novel genre in early twentieth-century Persian literature. It analyses the translation milieu that emerged around the Dar*

al-Funun, the Persian translations of works by A. Dumas and J. Morier, and their influence on the poetics of the first Persian historical novels. Using M.B. Khosravi’s Shams and Toghra and Sh.M. Nasri’s Love and Sovereignty as case studies, the article shows how the European model merged with the traditions of classical Persian narrative prose, and explains why the Persian historical novel followed Dumas rather than W. Scott.

Keywords: *Persian historical novel, European influence, literary translation, Dar al-Funun, A. Dumas, W. Scott, historical adventure novel, literary relations.*

KIRISH

Yevropa adabiyotida tarixiy roman XIX asrning boshida mustaqil janr sifatida qaror topgan bo‘lsa, fors adabiyotida u bir asrga yaqin kechikib, XX asr boshlarida maydonga keldi. Bu kechikishning sababi fors badiiy tafakkurining o‘ziga xos yo‘li bilan izohlanadi. Ko‘p asrlar davomida fors adabiyotining asosiy ifoda shakli she‘riyat bo‘lib keldi, badiiy nasr esa, asosan, tarixnavislik, axloqiy-ta’limiy asarlar va xalq qissalari doirasida rivojlandi. Roman tushunchasining o‘zi Eronga tayyor shaklda, tarjima orqali kirib keldi. Shu bois fors tarixiy romanining kelib chiqishini o‘rganishda Yevropa adabiyoti bilan aloqalar masalasi markaziy o‘rin egallaydi. Biroq bu ta’sirni bir tomonlama, oddiy taqlid sifatida talqin qilish masalaning mohiyatini to‘liq ochib bermaydi. Fors yozuvchilari Yevropa romanidan hamma narsani emas, balki o‘z adabiy an‘analari va davr ehtiyojlariga mos keladigan jihatlarni tanlab oldilar. Aynan shu tanlov keyinchalik fors tarixiy romanining qiyofasini belgilab berdi. Masalaning dolzarbligi shundaki, o‘zbek sharqshunosligida fors tarixiy romanining shakllanish jarayoni umumiy tarzda yoritilgan bo‘lsa-da, unda Yevropa adabiyoti ta’sirining mexanizmi, ya’ni qaysi asarlar, qaysi tarjimonlar va qaysi badiiy modellar orqali bu ta’sir yuzaga kelgani alohida tadqiqot obyekti bo‘lmagan.

Tarixiy roman nazariyasiga oid tadqiqotlar orasida venger adabiyotshunosi G.Lukachning “Tarixiy roman” kitobi alohida o‘rin tutadi [1]. Olim V.Skottning “Ueverli” (1814) romanini janrning boshlanishi deb biladi va tarixiy romanning asosiy xususiyatini o‘tmishdagi ijtimoiy ziddiyatlarning oddiy odamlar taqdirida aks etishida ko‘radi. M.M.Baxtinning xronotop haqidagi qarashlari esa romandagi makon va zamon birligini tahlil qilish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi [2]. Rus va sovet sharqshunosligida zamonaviy fors nasrining shakllanishi I.S.Braginskiy va D.S.Komissarovning “Fors adabiyoti” kitobida umumiy tarzda yoritilgan [3]. G‘arb eronshunosligida H.Kamshodning zamonaviy fors nasri tarixiga bag‘ishlangan kitobi [4], K.Baloyning fors romanining shakllanishi haqidagi fransuzcha monografiyasi [5] va K.Talattofning Eron adabiyotida mafkura va yozuv munosabatlarini tadqiq etgan asari [6] bu masalaga qiyosiy nuqtai nazardan yondashadi. Eronning o‘zida Yahyo Oriyanpurning “Sabodan Nimogacha” [7] va Hasan Mirobidiniyning “Eron hikoyanavisligining yuz yili” [8] asarlari zamonaviy fors nasri tarixiga oid asosiy manbalar hisoblanadi. Ya.Oriyanpur tarixiy romanning paydo bo‘lishini bevosita Dorilfunun faoliyati va adabiyotning yevropalashuvi bilan bog‘laydi. “Encyclopaedia Iranica”ning badiiy nasrga oid maqolalarida esa ilk tarixiy romanlarning

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-Sentyabr, 2026-yil

sanalari va manbalari haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan [9]. O‘zbek sharqshunosligida janr evolyutsiyasi S.R.Sotiboldiyevaning doktorlik dissertatsiyasida tizimli tahlil qilingan [10].

Mazkur tadqiqotlarda Yevropa ta’siri ko‘pincha umumiy fakt sifatida qayd etiladi. Ushbu maqolada esa bu ta’sirning aniq yo‘llari - institut, tarjimon, tarjima asar va badiiy model zanjiri - izchil ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik va tarixiy-madaniy metodlardan foydalanildi. Qiyosiy-tarixiy metod tarjima asarlar va ilk fors romanlari o‘rtasidagi genetik aloqalarni aniqlashga, qiyosiy-tipologik metod esa Yevropa va fors tarixiy romanlari tuzilishidagi o‘xshash va farqli jihatlarni ochishga yordam berdi. Tarixiy-madaniy yondashuv adabiy jarayonni Eronning XIX asr oxiri - XX asr boshidagi ijtimoiy-siyosiy sharoiti bilan bog‘liq holda talqin qilish imkonini berdi.

Yevropa adabiyotining Eronga kirib kelishi tasodifiy hodisa emas, balki davlat miqyosidagi islohotlarning natijasi edi. 1851-yilda Tehronda Eronning birinchi dunyoviy oliy o‘quv yurti - Dorilfunun ochildi. Bu muassasada Yevropa tillari o‘qitila boshlandi va bir necha o‘n yil ichida xorijiy tillarni yaxshi biladigan ziyolilar avlodi yetishib chiqdi. Nosiriddinshoh davrida tashkil etilgan tarjima idorasi esa ularning bilimini amaliy ishga yo‘naltirdi. Dastlab tarjima qilinadigan asarlar orasida harbiy, tibbiy va tarixiy kitoblar ustunlik qilgan. Biroq tez orada badiiy adabiyot ham bu jarayonga qo‘shildi. Muhimi, saroy va savodxon qatlam uchun qilingan bu tarjimalar fors o‘quvchisini yangi hikoya qilish usuli - boblarga bo‘lingan, bir necha syujet chizig‘iga ega, qahramon taqdiri izchil kuzatib boriladigan katta nasriy asar bilan tanishtirdi. Ya.Oriyanpurning fikricha, tarixiy romanning Eronda paydo bo‘lishi aynan shu yevropalashuv jarayonining bevosita mahsulidir [7]. Shuni ham ta’kidlash kerakki, tarjima faoliyati yolg‘iz o‘zi yangi janrni vujudga keltira olmas edi. XIX asrning ikkinchi yarmida M.F.Oxundzoda, A.Tolibov va Z.Marog‘aiy asarlarida zamondosh qahramon, real makon va ijtimoiy voqelik badiiy tasvirning markaziga chiqa boshladi. Shu tariqa ma’rifatparvarlik nasri yangi shakllarni qabul qilish uchun zamin hozirlagan bo‘lsa, tarjima adabiyoti ularga tayyor badiiy modelni taqdim etdi.

Fors tarixiy romanining shakllanishida eng katta ta’sir ko‘rsatgan tarjimalar Aleksandr Dyuma asarlari bo‘ldi. Muhammad Tohir Mirzo tomonidan o‘girilgan “Uch mushketyor” va “Graf Monte-Kristo” romanlari Eronda katta shuhrat qozondi. Bu asarlar fors o‘quvchisi uchun tarixiy roman nimaligini ko‘rsatgan ilk namunalar edi. Ularda tarixiy davr fon vazifasini bajaradi, asosiy e’tibor esa jasur, olijanob va topqir qahramonning sarguzashtlariga, saroy fitnalari va ishqiy munosabatlarga qaratiladi. Boshqa yo‘nalishdagi muhim tarjima J.Morierning “Isfahonlik Hoji Boboning sarguzashtlari” (1824) asari edi. Uni Mirzo Habib Isfahoniy 1880-yillarda Istanbuldaforschaga o‘giran, tarjima esa 1905-yilda Kalkuttada nashr etilgan. Bu asar tarixiy roman bo‘lmasa-da, uning ta’siri boshqa jihatda - tilda namoyon bo‘ldi. Tarjimonning jonli, kinoyali va so‘zlashuv nutqiga yaqin uslubi mumtoz nasrning bezakli tilidan farq qilib, fors nasri uslubining yangilanishiga turtki berdi. Shunday qilib, Yevropa adabiyoti fors nasriga ikki yo‘nalishda ta’sir ko‘rsatdi:

Dyuma tarjimalari syujet qurilishi va janr modelini bersa, Morier tarjimasi yangi nasriy tilning shakllanishiga xizmat qildi.

H.Mirobidiniy fors tarixiy romaniga asos solish yo‘lidagi ilk urinishlarni Mirzo Og‘oxon Kermoniy (1853/54–1896) nomi bilan bog‘laydi. Manbalarda uning Mazdak, Moniy, Nodirshoh va Sulton Husayn haqida asarlar yozgani qayd etilgan, biroq bu asarlar bizgacha yetib kelmagan [8]. Nashr etilgan ilk fors tarixiy romani sifatida Muhammad Boqir Mirzo Xusraviyning “Shams va Tug‘ro” asari e‘tirof etiladi. Asarning sanasi manbalarda turlicha beriladi: S.R.Sotiboldiyeva uni 1908-yilga nisbat bersa [10], “Encyclopaedia Iranica” uni “Shams va Tug‘ro”, “Mari Venetsiyalik” va “Tug‘rul va Humoy” qismlaridan iborat uch kitobli asar sifatida 1909-1910-yillarga bog‘laydi [9]. Roman voqealari mo‘g‘ullar hukmronligi davrida, Sheroz hokimi Abash xotun zamonida kechadi. Bosh qahramon Shams obrazida d‘Artanyan va Edmon Dantesga xos xususiyatlar - jasurlik, jo‘mardlik, ayollarga nisbatan ritsarona munosabat va adolat uchun kurash - yaqqol ko‘zga tashlanadi. Sarguzashtlarning ketma-ket tizilishi, ishqiy chiziqning tarixiy fon bilan uyg‘unlashtirilishi ham Dyuma uslubini eslatadi. Yevropa ta‘sirining yana bir yorqin dalili - Shayx Muso Nasriy Hamadoniyni “Ishq va saltanat” (1919) romanidir. Ahmoniylar davlati asoschisi Buyuk Kir hayotiga bag‘ishlangan bu asarda muallif syujet manbai sifatida Gerodot “Tarix”idan, hikoya qilish usuli sifatida esa Dyuma romanlaridan foydalangan. Muallif o‘z asarini Eronda G‘arb uslubida yozilgan birinchi roman deb ta‘kidlagani ham e‘tiborga loyiq. Bu da‘vo asarning yangiligini o‘quvchiga aynan Yevropa namunasiga mosligi orqali isbotlashga urinish edi. Demak, o‘sha davrda “G‘arbona” bo‘lish adabiy yangilikning o‘lchovi sifatida qabul qilingan. Dyuma modeli keyingi o‘n yilliklarda ham saqlanib qoldi. Husayn Masurning Safaviylar davriga oid “O‘n nafar qizilbosh” romanida qizilbosh yigitlarning birodarligi va jasorati “Uch mushketyor” qahramonlariga o‘xshash tarzda talqin etiladi. Bu misol Yevropa namunasining fors tarixiy romanida bir martalik hodisa emas, balki barqaror an‘anaga aylanganini ko‘rsatadi.

Yevropa va fors tarixiy romanlarini qiyoslaganda muhim bir farq ko‘zga tashlanadi. G.Lukach Skott romanlarining o‘ziga xosligini shunda ko‘radiki, ularda bosh qahramon tarixiy voqealarning chetida turgan oddiy, o‘rtamiyona shaxs bo‘ladi, buyuk tarixiy siymolar esa ikkinchi darajali personaj sifatida namoyon bo‘ladi [1]. Shu usul tufayli tarix xalq hayoti orqali ko‘rsatiladi. Fors tarixiy romanlarining aksariyatida esa, aksincha, markazda shoh, sulola asoschisi, sarkarda yoki muqaddas shaxs turadi. Fikrimizcha, fors yozuvchilari uchun Skottning ijtimoiy-tarixiy chuqurligidan ko‘ra Dyumaning sarguzasht va intrigaga boy hikoya usuli yaqinroq bo‘lib chiqdi. Buning bir necha sababi bor. Birinchidan, Dyuma romanlari Eronda tarixiy romanning asosiy namunasi sifatida birinchi bo‘lib tarjima qilingan va keng tarqalgan edi. Ikkinchidan, Dyumaning sarguzasht syujeti fors o‘quvchisiga tanish bo‘lgan xalq qissalari - “Samaki ayyor”, “Dorobnoma”, “Amir Arslon” kabi asarlarning hikoya qilish tarziga yaqin edi. Uchinchidan, tarixni shohlar va pahlavonlar tarixi sifatida idrok etish an‘anasi Firdavsiyning “Shohnoma”sidan beri fors madaniyatida chuqur ildiz otgan edi.

To‘rtinchi sabab davr mafkurasi bilan bog‘liq. XX asr boshida, ayniqsa, Rizoshoh Pahlaviy hukmronligi yillarida (1925–1941) davlat mafkurasining tayanchiga aylangan eroniy millatchilik Ahmoniylar va Sosoniylar merosini ulug‘lashga yo‘naltirilgan edi. B.Anderson millatni umumiy o‘tmish haqidagi tasavvur asosida birlashgan “tasavvurdagi hamjamiyat” sifatida talqin qiladi va bu tasavvurning shakllanishida roman va gazetaning rolini alohida ta’kidlaydi [11]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, buyuk hukmdorlar haqidagi tarixiy romanlar keng o‘quvchilar ommasida “bizning o‘tmishimiz” degan tushunchani shakllantirishga xizmat qildi. Bunday vazifa uchun esa oddiy odam emas, balki milliy qahramon markazda turgan Dyuma uslubidagi roman qulayroq edi.

Ilk fors tarixiy romanlari Yevropa namunasini to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirmadi, balki uni mumtoz adabiy an‘ana bilan qorishtirdi. Bu qorishuv bir necha darajada ko‘rinadi. Syujet darajasida mualliflar mumtoz asarlardan bevosita foydalandilar. Masalan, Hasanxon Badi‘ning Kir haqidagi “Qadimgi dostonlar” (1921) romaniga “Shohnoma”dagi Bijan va Manija sevgisi haqidagi sahna deyarli o‘zgarishsiz kiritilgan, muallif esa faqat Bijanning josuslik safari tafsilotlarini o‘zidan qo‘shgan. Uslub darajasida Yevropa romanining kompozitsiyasi mumtoz nasrga xos ko‘tarinki, bezakli til, saj‘ va murakkab jumla qurilishi bilan birga yashadi. G‘oyaviy darajada esa sarguzasht syujet pand-nasihat ohangi va qahramon fazilatlarini ulug‘lash bilan uyg‘unlashdi. Bundan tashqari, Qojorlar davri tarixnavisligining ta’sirida ilk romanlarda sanalar, nasabnomalar, tarixiy manbalardan iqtiboslar xayoliy sarguzashtlar va ishqiy chiziqlar bilan yonma-yon keladi. “Encyclopaedia Iranica” mualliflari bu davr asarlarida o‘tmishga bo‘lgan sog‘inch tarixiy fakt bilan o‘ziga xos tarzda aralashib ketganini, tarixiy ishonarlilikka erishish yo‘lidagi sodda urinishlar esa ko‘pincha anaxronizmlarga olib kelganini qayd etadi [9]. Bizningcha, bu holat ham Yevropa ta’sirining to‘liq o‘zlashtirilmaganidan dalolat beradi: yozuvchilar Yevropa romanining tashqi shaklini qabul qilgan bo‘lsa-da, tarixiy materialga tanqidiy, hujjatli yondashuv hali shakllanmagan edi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Fors tarixiy romanining shakllanishida Yevropa adabiyoti hal qiluvchi rol o‘ynadi. Bu ta’sir Dorilfunun, tarjima idorasi va ular atrofida shakllangan tarjimonlar muhiti orqali institutsional asosda amalga oshdi.
2. Ta’sir ikki yo‘nalishda kechdi: A.Dyuma romanlarining tarjimalari janr modeli va syujet qurilishi namunasini bergan bo‘lsa, J.Morier asarining Mirzo Habib Isfahoniy tomonidan qilingan tarjimasi yangi, jonli nasriy tilning shakllanishiga xizmat qildi.
3. Ilk fors tarixiy romanlari - “Shams va Tug‘ro” va “Ishq va saltanat” - Dyuma uslubidagi tarixiy-sarguzasht roman modeliga tayanadi. Bu model keyingi o‘n yilliklarda ham saqlanib qoldi.
4. Fors yozuvchilari V.Skottning ijtimoiy-tarixiy romanidan ko‘ra A.Dyumaning sarguzasht romanini afzal ko‘rdilar. Bunga xalq qissachiligi an‘anasi, “Shohnoma”dagi

30-Sentyabr, 2026-yil

tarixni shohlar tarixi sifatida idrok etish odati va XX asr boshidagi millatchilik mafkurasining buyuk shaxslarga bo‘lgan ehtiyoji sabab bo‘ldi.

5. Yevropa namunasi fors adabiyotida mexanik ravishda takrorlanmadi, balki mumtoz an‘ana bilan qorishib, o‘ziga xos gibridd shaklni yuzaga keltirdi. Aynan shu qorishuv fors tarixiy romanining milliy o‘ziga xosligini belgilab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lukács G. The Historical Novel / Transl. by H. and S. Mitchell. – London: Merlin Press, 1962. – 363 p.
2. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. - С. 234–407.
3. Брагинский И.С., Комиссаров Д.С. Персидская литература. – М.: Издательство восточной литературы, 1963.
4. Kamshad H. Modern Persian Prose Literature. – Cambridge: Cambridge University Press, 1966. – xiv, 226 p.
5. Balaý C. La genèse du roman persan moderne. – Téhéran: Institut Français de Recherche en Iran, 1998.
6. Talattof K. The Politics of Writing in Iran: A History of Modern Persian Literature. – Syracuse: Syracuse University Press, 2000. – 250 p.
7. ۱۳۷۲، زۆار: تهران. ۱-۲ ج. فارسی ادب سال ۱۵۰ تاریخ: نیما تا صبا از. یحیی، پورآرین
8. ۱۳۸۳ ۷۵۴، چشمه نشر: تهران. ۱-۲ ج. ایران نویسی داستان سال صد. حسن، میرعابدینی
9. Yavari H. Fiction, ii(b). The Novel // Encyclopaedia Iranica. – Vol. IX, Fasc.
10. Сотиболдиева С.Р. Замонавий форс романчилиги (жанр эволюцияси ва бадий маҳорат): филол. фан. доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 238 б
11. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – 160 p.